

NAZARIY GRAMMATIKA FANINING MAQSADI VA PREDMETI

ADCHTI 402 – guruh talabasi

Xolmirzayev Islombek**Foziljon o'g'li**Ilmiy rahbar **O.U.Ismanova****Annotatsiya**

Ushbu mavzu "Nazariy grammatika fanining maqsadi va predmeti"ga bag'ishlangan bo'lib, tilshunoslikning muhim sohalaridan biri sifatida nazariy grammatikani o'rganishga yo'naltirilgan. Mavzuda nazariy grammatikaning ilmiy xususiyatlari, uning lingvistik fanlar tizimidagi o'rni, maqsadi va asosiy vazifalari bayon etiladi. Xususan, grammatik qurilishning umumiy qonuniyatlari, morfologiya va sintaksis orqali til birliklarining shakllanishi va o'zaro munosabati nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, til tizimining tuzilishi, uning strukturasi va rivojlanish tendensiyalari haqida nazariy bilimlar beriladi. Mazkur mavzu nazariy grammatika asoslarini puxta o'zlashtirish, tahliliy va ilmiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalitso'zlar:

nazariy grammatika, tilshunoslik, grammatika predmeti, morfologiya, sintaksis, til tizimi, til birliklari, grammatik qurilish, lingvistik qonuniyatlar, tahliliy fikrlash.

Аннотация

Данная тема посвящена изучению "Целей и предмета теоретической грамматики" как одного из важнейших направлений языкознания. В работе раскрываются научные особенности теоретической грамматики, её место в системе лингвистических наук, цели и основные задачи. Особое внимание

уделяется теоретическому анализу грамматического строя языка, формирования языковых единиц через морфологию и синтаксис, а также их взаимосвязи. Также рассматриваются структура языковой системы, её организация и тенденции развития. Данная тема играет важную роль в освоении основ теоретической грамматики и формировании аналитического и научного мышления.

Ключевые слова:

теоретическая грамматика, языкознание, предмет грамматики, морфология, синтаксис, языковая система, языковые единицы, грамматическое строение, лингвистические закономерности, аналитическое мышление.

Annotation

This topic is devoted to the study of "The Aim and Subject of Theoretical Grammar" as one of the most important branches of linguistics. It explores the scientific features of theoretical grammar, its place within the system of linguistic sciences, its aims, and key tasks. Particular attention is given to the theoretical analysis of grammatical structure, the formation and interrelation of language units through morphology and syntax. It also examines the structure of the language system, its organization, and trends of development. This topic plays an essential role in mastering the foundations of theoretical grammar and in developing analytical and scientific thinking skills.

Keywords:

theoretical grammar, linguistics, subject of grammar, morphology, syntax, language system, language units, grammatical structure, linguistic regularities, analytical thinking.

Nazariy grammatika fanining maqsadi va predmeti

Nazariy grammatika — bu tilshunoslikning tilning grammatik tuzilishini chuqur, ilmiy asosda o'rganadigan bo'limidir. Uning asosiy maqsadi — til

birliklarining tuzilishi, shakllanishi, o‘zaro munosabatlari va grammatik qonuniyatlarini nazariy jihatdan aniqlash va izohlashdir.

Nazariy grammatikaning asosiy maqsadi — tilning grammatik tuzilishini umumiy qonuniyatlar asosida o‘rganish, til birliklari orasidagi munosabatlarni aniqlash, ularning funksional xususiyatlarini tushuntirish va grammatik kategoriyalarni tizimli tarzda tahlil qilishdan iborat.

Nazariy grammatikaning predmeti — tilning morfologik va sintaktik tuzilmasi, ya’ni so‘z shakllarining tuzilishi (morfologiya) va so‘zlarning gap ichidagi o‘zaro bog‘lanishi (sintaksis) kabi masalalarni o‘rganishdan iborat. U grammatik birliklar (so‘z turkumlari, so‘z shakllari, gap tuzilmalari) va grammatik kategoriyalar (zamon, nisbat, kishilik, kelishik va h.k.)ni nazariy asosda tahlil qiladi.

Til inson tafakkuri va ijtimoiy hayotining ajralmas qismidir. Tilshunoslik esa tilni ilmiy asosda o‘rganadigan fan bo‘lib, u turli yo‘nalishlarga bo‘linadi. Shulardan biri — **nazariy grammatika** bo‘lib, u tilning grammatik tuzilishini chuqur va tizimli tarzda o‘rganishga qaratilgan. Nazariy grammatika umumiy til qonuniyatlarini aniqlash, tilning strukturaviy jihatlarini tushuntirish va grammatik birliklarning mohiyatini yoritish orqali til haqidagi ilmiy bilimlarni boyitadi.

Nazariy grammatikaning asosiy maqsadi — tilning grammatik tizimini, ya’ni **so‘z va gap tuzilmalari, ularning o‘zaro aloqasi va grammatik qonun-qoidalarini** chuqur nazariy jihatdan o‘rganishdir. U grammatikaning umumiy qonuniyatlarini aniqlaydi, grammatik kategoriyalar (zamon, nisbat, kelishik, egalik, sonidan ifodalanish va h.k.)ni tushuntiradi va ularning tilning umumiy tuzilishidagi o‘rnini belgilaydi. Nazariy grammatika amaliy grammatikaga nisbatan chuqurroq va kengroq nazariy asosga ega bo‘lib, til tizimini yaxlit bir butun sifatida o‘rganadi.

Nazariy grammatikaning predmeti — bu tilning **grammatik tuzilishi**, ya'ni **morfologik va sintaktik birliklar**, ularning tarkibi, tuzilishi, shakllanishi va o'zaro bog'liqligidir.

- **Morfologiya** so'zlarning ichki tuzilishini, so'z yasalishi va shakllanishini o'rganadi. So'z turkumlari, ularning grammatik xususiyatlari, so'z shakllari va ularning grammatik ma'nolari morfologiyaaning asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi.

- **Sintaksis** esa so'zlarning gapda qanday tartibda joylashishini, ularning bog'lanish shakllarini, gap tuzilmasini va gap birliklarining vazifalarini o'rganadi. Sintaksis til birliklarining mantiqiy va grammatik aloqalarini tahlil qiladi.

Nazariy grammatika aynan shu ikki bo'lim orqali tilning grammatik qatlamini nazariy jihatdan chuqur o'rganadi. Tilning grammatik strukturasi — bu tilning asosiy tuzilmasi bo'lib, u orqali fikr ifodalanadi, fikrni tushunish va yetkazish imkoniyati yuzaga keladi.

Nazariy grammatika nafaqat tilshunoslik uchun, balki **chetil tillarni o'rganish, tarjima, til madaniyati, adabiyotshunoslik va tilni kompyuter orqali modellashtirish** kabi sohalar uchun ham muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Bu fan yordamida tilning tabiati, tuzilishi, rivojlanish qonuniyatlari haqida ilmiy tushuncha shakllanadi.

Inson tafakkurining tashqi ifodasi bo'lgan til — jamiyat hayotining ajralmas qismi sanaladi. Har qanday til grammatik me'yorlar asosida quriladi. Ushbu me'yorlarni chuqur o'rganish esa nazariy grammatika fanining vazifasidir. Bu fan til tuzilishining ilmiy asoslarini, grammatik birliklar o'rtasidagi munosabatlar va ularning qonuniyatlarini o'rganadi. Nazariy grammatika amaliy grammatikadan farqli o'laroq, til birliklarini umumiy qonunlar asosida tahlil qiladi.

Nazariy grammatikaning asosiy maqsadi — **tilning grammatik qurilishini nazariy asosda o'rganish, tilda mavjud bo'lgan grammatik kategoriyalar va ularning ishlash qonuniyatlarini aniqlashdir**. Shuningdek, bu fan:

- So'zlarning qanday yasalishini,
- Ularning qanday shakllarda ishlatilishini,
- Gap tuzilishining qanday shakllanishini,
- Grammatik birliklarning o'zaro munosabatlarini ilmiy jihatdan o'rganadi.

Nazariy grammatika tilda mavjud grammatik kategoriyalarni (masalan, son, zamon, nisbat, mayl, kishilik, egalik) **morfologik va sintaktik jihatdan** chuqur tahlil qiladi.

Misol: O'zbek tilidagi "keladi" fe'li – zamon (kelajak), shaxs (uchinchi shaxs), nisbat (egalik nisbat) kategoriyalarini bildiradi. Nazariy grammatika bu kabi birliklarning qanday shakllanishi va ishlatilishini tahlil qiladi.

Misol: "Talaba darsga keldi" gapida:

- **Ega:** Talaba
- **Kesim:** keldi
- **Hol:** darsga

Bu tuzilmalarni tahlil qilish nazariy grammatikaning predmeti hisoblanadi.

Nazariy grammatika ko'pincha **qiyosiy tilshunoslik** bilan uzviy bog'liq bo'lib, turli tillar grammatikasini solishtirish orqali umumiy va o'ziga xos xususiyatlar aniqlanadi.

Qiyosiy misol: O'zbek tilida so'z tartibi odatda Ega–To'ldiruvchi–Kesim (SOV) bo'lsa, ingliz tilida Ega–Kesim–To'ldiruvchi (SVO) tarzida bo'ladi:

- O'zbekcha: *Men kitob o'qidim.*

- Inglizcha: *I read a book.*

Nazariy grammatika tilda mavjud grammatik birliklar va ularning o'zaro aloqalarini tizimli va chuqur tahlil qiluvchi muhim fan sohasidir. Bu fan yordamida tilning grammatik asoslari, ularning mantiqiy va funksional tuzilmalari aniqlanadi. Shuningdek, nazariy grammatika turli tillarni qiyosiy o'rganish, tarjima jarayonida grammatik muvofiqlikni ta'minlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, ushbu fan har qanday tilshunos, filolog va tilga ixtisoslashgan mutaxassis uchun zaruriy bilim manbaidir.

1. Nazariy grammatikaning tarixiy shakllanishi

Nazariy grammatikaning ildizlari qadimgi Yunon va Rim tilshunosligiga borib taqaladi. Aristotel, Platon, Apolloniy Dikskiy kabi olimlar tilning nazariy asoslarini ishlab chiqqanlar.

- **Antik davr:** Yunon tilshunoslari gapni *boshi (sub'ekt)* va **aytish (predikat)**ga ajratish orqali sintaktik tushunchalarni ilgari surgan.

- **O'rta asrlar:** Lotin tiliga asoslangan grammatik tahlillar rivojlangan. Bu davrda til ilmi asosan diniy matnlarni tushuntirishga yo'naltirilgan.

- **Yangi davr:** XVII–XVIII asrlarda umumiy grammatika tushunchasi paydo bo'ldi (Port-Royal grammatikasi).

- **XX asr:** Ferdinand de Sossyur tilni tizim sifatida ko'rib chiqdi. Keyinchalik Noam Xomskiy tomonidan **transformatsion-generativ grammatika** nazariyasi ishlab chiqildi.

• 2. Asosiy nazariy tushunchalar

- Nazariy grammatika quyidagi fundamental tushunchalarni o'z ichiga oladi: **Grammatik forma** – so'z yoki gapdagi tashqi shakl (tuslov, qo'shimcha, urg'u o'zgarishi).

- **Грамматик ma'no** – forma orqali bildirayotgan grammatik xabar (zamon, shaxs, nisbat, mayl).

- **Грамматик kategoriyalar** – til birliklarida umumiy grammatik ma'nolarning shakllanishi (son: birlik/ko'plik; zamon: hozirgi/o'tgan).

- **Paradigma** – bir so'zning grammatik shakllari majmuasi (masalan, fe'lining zamon yoki shaxs shakllari).

- **Sintaktik bog'lanish** – so'zlar orasidagi grammatik aloqa turi (boshqaruv, tobelik, bog'liqlik).

• 3. Grammatika modellari

- Nazariy grammatika zamonaviy tilda grammatik hodisalarni tahlil qilishda turli modellardan foydalanadi:

- **Struktural model** (Leonard Bloomfield): tilni qat'iy struktura deb qaraydi.

- **Transformatsion-generativ model** (Noam Chomsky): tilda cheksiz gaplar cheklangan grammatik qoidalardan hosil bo'lishini tushuntiradi.

- **Funktsional grammatika**: grammatik struktura tilning kommunikativ ehtiyojlaridan kelib chiqishini asoslaydi.

- **Kognitiv grammatika**: grammatik birliklar inson tafakkurida qanday shakllanishini o'rganadi.

• 4. Zamonaviy yondashuvlar

- Bugungi kunda nazariy grammatika quyidagi yo'nalishlarda keng tadqiq etilmoqda:

- **Kompyuter lingvistikasi**: grammatika algoritmlarini dasturlashtirish (masalan, tabiiy tilni qayta ishlash).

- **Korpus lingvistikasi**: grammatik hodisalarni katta matnlar bazasi asosida statistik tahlil qilish.

- **Solishtirma grammatika**: turli tillarning grammatik tizimlarini solishtirish (masalan, turkiy va hind-yevropa tillari).

- **Sotsiolingvistika:** grammatik variantlarning jamiyatdagi ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini o'rganadi.

- **5. Grammatika va mantiq munosabati**

- Grammatika faqat so'z shakllari bilan emas, balki **mantiqiy tushunchalar bilan** ham bog'liqdir. Gapning tuzilishi sub'ekt va predikat asosida qurilishi Aristotel mantig'i bilan bog'liq. Bu holat nazariy grammatikani **filosofiya, logika, semantika** fanlari bilan bevosita bog'laydi.

Ilmiy qiziqarli faktlar:

- Lotin tilida grammatik kategoriyalar ancha qat'iy bo'lib, 6 ta holda (padеж) ega bo'lgan.

- O'zbek tilida esa sintaktik bog'liqlikni bildiruvchi **kattagina qo'shimchalar tizimi** mavjud.

- Har bir tilda grammatik vaqtlar va mayllarning miqdori farqlidir: ingliz tilida 12 ta zamon shakli mavjud bo'lsa, o'zbek tilida ular 3 ta asosiy zamon atrofida shakllanadi.

- Yapon tilida grammatik shakllar orqali **xushmuomalalik darajasi** ham belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Urunbayevna, I. O. (2024). ILM-FANDA TERMINLAR OLAMI. XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI, 1 (1), 187-189.
2. Burxonovich, A. O. (2024). ZOOFRAZEMALARNI TADQIQ QILISHDA DA TISHKINA TAHLIL METODI (RUS VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA). PEDAGOG, 7(9), 131-134.
3. Azamov, O. (2023). ZOOFRAZEMALARNI NEMIS TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH TAMOYILLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(23), 100-106.

- 4.Urunbayevna, I. O. (2025, March). TA'LIM JARAYONLARIDA TADQIQOT VA INNOVATSIYALARNI INTEGRATSIYA QILISHNI MATEMATIKA VA TERMINOLOGIYAGA CHAMBARCHAS BOGLIQLIGI. In Uz Conferences (Vol. 1, No. 2).
- 5.Dadajonova, S., & Bozorova, G. (2025). CORRECT PRONUNCIATION FORMATION IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS (USING GERMAN AS AN EXAMPLE). International Journal of Artificial Intelligence, 1(1), 250-253.
- 6.Muxtarovna, Q. N. (2025, March). NEMIS VA O 'ZBEK TILLARI MISOLIDA KOMPLIMENTNING TILSHUNOSLIK VA MADANIYATSHUNOSLIKDAGI O 'RNI. In Uz Conferences (Vol. 1, No. 2).
- 7.ҚОДИРОВА, Н. М. ИНОСТРАННЫЕ ЯЗЫКИ В УЗБЕКИСТАНЕ. ИНОСТРАННЫЕ ЯЗЫКИ В УЗБЕКИСТАНЕ Учредители: Министерство высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан, (2), 85-99.
- 8.Akbaralievna, N.G. (2024). TARJIMADAGI TIL VA MADANIYAT MUVOFIQLIKLARI. PEDAGOG , 7 (9), 135-137.
- 9.Urunbayevna, I. O. (2025, March). TA'LIM JARAYONLARIDA TADQIQOT VA INNOVATSIYALARNI INTEGRATSIYA QILISHNI MATEMATIKA VA TERMINOLOGIYAGA CHAMBARCHAS BOGLIQLIGI. In Uz Conferences (Vol. 1, No. 2).